

Орест Грицина

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН
У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991–2011 РОКИ)

Відносини між державою і Церквою у суверенній Україні до нинішнього часу пройшли 5 етапів свого розвитку. Державно-церковні відносини зумовлені передусім загальним станом суспільства, загальнодемократичними процесами, рівнем демократичного розвитку, а також інтересами правлячого (політичного) класу.

Ключові слова: держава, Церква, свобода совісті, релігійна свобода, релігійні організації, політичні інтереси.

Orest Grytsyna Stages of becoming of State-church relations in sovereign Ukraine (1991 – 2011). Relations between the state and Church in sovereign Ukraine by present time have passed 5 stages of the development. State-church relations are caused first of all by the common condition of a society, all-democratic processes, a level of democratic development, and also interests of a ruling (political) class.

Key words: the state, Church, a freedom of worship, religious freedom, the religious organizations, political interests

Протягом 20 років державного суверенітету відносини між державою і Церквою пройшли відносно довгий шлях розвитку – від звичайної нормалізації до пошуку оптимальної для України моделі цих відносин. Досить умовно на цьому шляху розвитку можна виокремити 5 етапів, пов'язаних з певними суттєвими обставинами. Загалом розвиток державно-церковних відносин не є якимось закритим процесом, він зумовлений загальним станом суспільства, його цивілізаційними орієнтаціями, прозорістю демократичних процедур. Частково він залежить також від геополітичних прагнень сусідніх держав та від інтересів свого, внутрішнього політичного класу, а надто ж правлячої верстви, яка, власне, й виробляє та приймає важливі для країни рішення.

Для правлячої групи політичного класу протягом 20 років становлення України властивим був погляд на релігію як на, по-перше, дуже консервативне, незмінне явище, що не потребує якогось швидкого, оперативного, спеціального реагування влади. По-друге, для правлячих чинників незалежно від політичних орієнтацій властиве уявлення про вторинність, третинність, неважливість релігії для державних справ. Про це свідчить і відносна невелика кількість державних актів, які регулюють державно-церковні відносини, а також постійна зміна статусу державного органу з релігійних питань з тенденцією до його зниження, що стало вже українською традицією.

Еволюція позиції владної еліти стосовно релігії, продуковані нею розпорядчі акти і реакція релігійних кіл сус-

пільства на них саме й становлять зміст історії відносин між державою і релігійними організаціями в Україні. Тому *проблемою статті* є остаточно невизначеність основних ліній комунікацій між ними, незавершеність процесу гармонізації відносин між державою і Церквою. Проблемне поле статті становлять оцінка ситуації і пошук загальних висновків з історії становлення відносин між владою і релігійними організаціями протягом останніх 20 років. Проблема згаданих відносин постала тоді, коли в Україні було нормалізовано релігійне життя і в загальних рисах (принаймні на рівні Закону) запроваджена рівноправність усіх конфесій. Після цього й постала проблема оптимізації і подальшого розвитку відносин між державою і релігійними організаціями. Ці етапи пов'язані насамперед логікою й історичною послідовністю.

Окремі аспекти проблеми державно-церковних відносин розробляли чимало славетних українських учених. Серед авторів *останніх фундаментальних публікацій за темою* є В. Бондаренко, В.Войналович, В.Єленський, А.Колодний, В.Лубський, В. Пащенко, Л. Филипович та інші. Узагальнюючий характер мають колективні монографії, видані під грифом Української Асоціації релігійної свободи [1;2;3]. Варто також відзначити окремі публікації колишніх голів Державного комітету (Департаменту) у справах релігій – В.Бондаренка, Ю. Решетникова, О.Сагана. Політологічний аспект проблеми висвітлено у дисертації М.Горячої. Правовий аспект проблеми поданий у декількох статтях Г.Друзенка, матеріалах О.Зайця, а також у декількох спеціалізованих збірниках [4;5;6;7]. Аналіз змісту робіт цих та інших авторів свідчить про наступне:

1) Чітко окресленої, науково обґрунтованої, концептуально визначеної політики держави стосовно релігії й релігійних організацій на сьогодні немає. Вчені практично одноголосно наполягають на розробці і дотриманні такої політики незалежно від того, хто очолює державу або становить більшість у Верховній Раді та в місцевих органах державного управління.

2) У науковій літературі та державотворчій практиці нині відсутнє чітке уявлення про етапи й основні закономірності розвитку державно-церковних відносин. Колек-

тивними зусиллями визначено лише у головних рисах послідовність подій у цій сфері, а також її підпорядкованість завдання розбудови суверенної держави. Спершу події розгорталися у руслі загальнодемократичних перетворень. Потім їх плин був значною мірою підпорядкований особистісним уявленням про роль держави у державно-церковних відносинах, які були властивими тому або іншому вищому керівникові.

3) Чимало авторів відзначають збереження дотепер колишніх стереотипів, ще радянської доби, про релігію як про щось належне лише до родинних традицій та народних звичаїв, про причетне тільки до справ милосердя та благодійництва, але ніяк не пов'язане з докорінними інтересами суспільства – культурою та етикою ведення бізнесу, з пріоритетом морально-духовних цінностей, а не матеріально-фінансових важелів. Це різко відрізняє нас від країн Європи, в яких цивілізація побудована не на принципах максимального зиску та власного благополуччя, а на засадах християнської етики, що й дало, зрештою, (вкупі з іншими чинниками) блискучий результат, до якого й наша країна декларативно прагне.

4) Поліконфесійний характер України дає всі підстави для твердження, що термін «державно-церковні відносини» є більш властивим для монорелігійних країн або є рудиментом лексичної практики радянських установ. Більш адекватним є термін «відносини між державою і релігійними організаціями» (далі скорочено – ВДРО).

Відповідно до зазначеного *метою статті* є визначення соціальної (зокрема й політичної) зумовленості становлення та еволюції відносин між Українською державою та релігійними організаціями після здобуття Україною суверенітету та встановлення етапів їх подальшого розвитку.

У період існування СРСР публічно проголошувалося про взаємну відокремленість держави та Церкви. Проте невід'ємною складовою державного управління був максимальний контроль над діяльністю релігійних організацій та священнослужителями. Радянська держава десятиліттями стримувала зростання чисельності релігійних організацій, забороняла розширення мережі навчальних закла-

дів, визискувала видання релігійної літератури, обмежувала відвідування храмів молоддю у святкові дні, піддавала репресіям або посиленому наглядові найбільш активних віруючих. Кількість храмів та молитовних будинків утримувалася на мінімальному рівні, діяльність мусульманських організацій на території УРСР була під повною заборонаю. Тобто свободи віровизнання в Україні у той період не існувало, вона була обмеженою так само, як і інші базові права особи.

Напередодні розпаду СРСР ситуація з релігійною свободою почала змінюватися. З підпілля досить швидко вийшли фактично заборонені до того в Україні релігійні організації: єгови́сти, греко-католики, баптисти-ініціативники, мусульмани. Почали відкриватися релігійні навчальні заклади, виходити друком відповідні видання, розпочався процес повернення релігійним організаціям відібраних у них радянською владою культових споруд. З проголошенням суверенітету України ці досягнення стали незворотними. Нормалізація релігійного життя в Україні стала історичним фактом. У 90-ті роки ці процеси охопили всю країну. Вони означали, що у суверенній Україні принципово змінився характер відносин між Церквою й Українською державою, між Церквою та суспільством, між самими релігійними організаціями. Напередодні 2000-х років стало зрозуміло, що на зміну колишньому радянському жорсткому, радикальному відокремленню Церкви від держави з відсуненням першої на далеку периферію суспільного життя, з тотальним втручанням у життя релігійних організацій, з їх утискуванням економічними, політичними, спеціальними заходами нині фактично приходить зовсім новий тип відносин між ними. Головними його рисами є сприяння з боку держави релігійним установам у розв'язанні правових й економічних проблем, співдія у справі благодійництва і боротьбі проти суспільних пороків, зрештою налагодження у цих сферах партнерських відносин.

Політичні події середини 2000-х років стримали становлення цих відносин. Надто великими були політичні пристрасті, через розмах і масштабність яких і церкви було втягнуто у невластиві для них дії – підтримку того

чи іншого кандидата в Президенти. Проте по закінченні цього періоду знову постала необхідність звернутися до визначення базових принципів взаємодії Церкви і держави – вже не у вигляді стихійно знайдених дій і рішень, а у вигляді стрункої, теоретично обґрунтованої конструкції. Публічна дискусія навколо базових принципів у разі її проведення мала забезпечити суспільство від використання Церкви державною владою у своїх політичних інтересах, виробити гарантії від перетворення Церкви на знаряддя геополітичних впливів. Така дискусія могла відкрити шлях до розробки сучасного розуміння ролі Церкви у суспільстві, участі кліриків і мирян у суспільних процесах, посприяти широкій громадськості в усвідомленні необхідності звернутися до соціального вчення Церкви, яке так позитивно вплинуло на суспільний розвиток у християнських країнах Європи.

Оскільки така важлива дискусія дотепер ще не відбулася, державно-церковні відносини неначе застигли у стані, в якому вони були на початку 2000-х. Новою рисою десятих років ХХІ ст. стало вичікування церквами подальшого розвитку подій, того, як саме буде еволюціонувати комплекс державно-релігійних відносин – у бік привілейованої Церкви, особливо відзначуваної вищими особами держави, або ж у бік фактичної рівності всіх релігійних організацій. У цьому стані релігійні організації своїм вичікуванням показують, що вони не хочуть протистояння і боротьби за пріоритет перед владними інституціями. Релігійні діячі і миряни у ХХІ ст. у більшості своїй не сприймають протекціонізм державних чинників та маргіналізацію інших. Натомість вони очікують допомоги держави у розв'язанні складних проблем релігійної освіти, податків, виділення земельних ділянок, реституції майна і власності всіх церков, а не лише переважно Православної церкви, вільнішого доступу духовенства до соціальної сфери (лікарні, дитячі будинки, місця позбавлення волі, ювенальна юстиція, військо). Весь комплекс цих проблем вмонтований у питання, до якого поки що жодним чином не звернулася держава: перспектива присутності Церкви в соціально-політичному житті країни.

Підсумки минулого двадцятиріччя для ВДРО здебільшого позитивні. За цей час визначилися й досі нерозв'язані проблеми, однак усталені прояви ВДРО є, безумовно, позитивними. Було забезпечено дуже високий рівень свободи совісті, покінчено з примусовим нав'язуванням атеїзму. Прийнято дуже прогресивний як на той час Закон про свободу совісті. До 2010 р. було збережено, практично протягом 18 років, окреме існування адміністративно-експертного органу, який стало забезпечував кваліфікований підхід до релігійних питань, який убезпечував сферу релігійного життя від особистісних симпатій владних чинників, від проявів регіоналізму у застосуванні згаданого закону, практично підтримував міжконфесійний діалог. Одним з досягнень цього періоду стали організація та успішне проведення візиту голови держави Святіший Престол – Папи Римського Іоанна-Павла II. Він став одним з факторів заспокоєння суспільства, розбурханого у складний час, коли відбувся «касетний скандал» і тривало стурбоване обговорення громадськістю зникнення Гіи Гонгадзе. Напередодні здобуття Україною суверенітету було прийнято низку нормативних актів, що забезпечували права особи та громадянина. Серед них виділяється Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 року. Він за своїм змістом став одним з найпрогресивніших законів аналогічного спрямування у світі. Цей Закон з невеличкими змінами діє й донині, гарантуючи громадянам право на свободу совісті, їх рівність, незалежно від ставлення до релігії, визначає порядок набуття релігійними організаціями юридичного статусу.

Формування нинішніх ВДРО відбулося у декілька етапів.

1) З кінця 80-х років розпочався етап *критики дій тоталітарної системи* щодо релігійних організацій і віруючих.

2) З початку 90-х років настав час *розв'язання невідкладних проблем*, які були пов'язані з нормалізацією релігійного життя.

3) Паралельно відбувається перехід до *правового законодавчого регулювання*. У 90-ті роки напрацьовується

корпус актів нормативного характеру з питань ВДРО, які відповідають усім прогресивним міжнародним стандартам.

4) До початку 2000-х років накопичується *досвід незалежного один від одного існування держави і Церкви*, Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» стає нормою повсякденного життя у сфері ВДРО. У період 2004–2005 років суспільство переконується у необхідності роз'єднання державно-церковних і політичних проблем.

5) Від середини 2000-х років відбувається період становлення *партнерських відносин* між державою і Церквою.

Особливості сучасного етапу пошуку оптимальної моделі відносин між державою і Церквою. Система ВДРО, якою вона постала за минулі два десятиліття років, має наступні особливості.

Українська держава послідовно виступає за рівноправність конфесій, яка є достатньо захищеною Законом і судовою системою. Відтепер в Україні свободу віросповідань можна захистити за допомогою суду. Прем'єр-міністр М.Азаров наголошує, що українська влада робить все можливе, щоб забезпечити рівні права і можливості для всіх релігій, представлених у нашій країні. «Україна – це розмаїта країна, в якій представлено багато конфесій, багато віросповідань. Тому українська влада, уряд роблять все для того, щоб забезпечити рівні права і можливості людей.. Ми однаково ставимося до всіх релігій, представлених в Україні» [8]. Держава проголошує, що щодо релігій вона дотримується принципів законності і справедливості, забезпечення рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій. В Україні немає релігійної опозиції, до якої звичайно може призводити несправедливість, дискримінація релігійних меншин, відсутність діалогу між владою і організаціями віруючих. Україна є вільною від цих явищ, що є її досягненням. Навіть коли частішають випадки надання певних преференцій одній з церков [9], це не означає перемену у ВДРО. Такі прецеденти пов'язані або із зовнішньополітичним курсом держави, або з особистими уподобаннями вищих державних службовців, а також з поширеністю православ'я в країні. Держава Україна піклується про збереження і реставрацію

культових будівель, які є пам'ятками історії та культури. Так, у минулі роки Київська міська державна адміністрація виділяла кошти на реставрацію собору святого Володимира у Херсонесі, Свято-Троїцької церкви у Берестечку, церкви Різдва Христового у Борзні Чернігівської області, Успенського собору Києво-Печерської лаври, на заходи зі збереження церкви Різдва Христового на Подолі в Києві. КМДА виділяла кошти і на зведення нового кафедрального собору для УПЦ. На аналогічні цілі виділяють епізодично кошти й інші державні адміністрації відповідно до можливостей свого бюджету.

Влада визнає прагнення церковних установ мати безпосередні контакти з органами державного управління. Так, замість Августина, архієпископа Львівського і Галицького, з нинішнього року представляє УПЦ перед робочими органами Верховної Ради протоієрей Василій Русинка [10]. Глава Української держави своїм указом присвоїв звання Героя України предстоятелю УПЦ, митрополиту Володимиру в зв'язку з його ювілеєм. А митрополита Харківського і Богодухівського Никодима було нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня «за видатні заслуги у відродженні духовності українського народу, багатолітню та гуманістичну діяльність» [11].

Особливої уваги заслуговує багаторічна діяльність в Україні державного органу з релігійної статистики та моніторингу релігійних питань. Його статус і назва в означені роки змінювалися багаторазово. Проте справа полягає не в назвах, а в унікальності його функцій у державі та суспільстві. Ця інституція належить, безумовно, до суспільно-корисних залишків попередньої політичної системи, що діють в умовах поліконфесійності.

Після розвалу СРСР таким інститутом була Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (1991–1994 рр.). Згодом його повноваження було передано Міністерству у справах національностей, міграції та культів, у структурі якого діяло окреме Управління у справах релігій (1994–1995 рр.). Державний комітет у справах релігій було створено у жовтні 1995 р. На нього було покладено завдання забезпечити проведення єдиної політики держави у релігійній сфері. Цей Комітет набув статусу централь-

ного органу виконавчої влади, підпорядкованого Кабінету Міністрів України і діючого через міністра юстиції України. Першим головою Держкомрелігій став А.Коваль (1995–1997 рр.). У 1997–2005 рр. цей орган очолював В.Бондаренко, згодом на зміну йому прийшов Ю.Решетников, а з 2007 до 2009 р. на цій посаді працював О.Саган.

Ідея ліквідації урядового органу, спеціальною функцією якого була сфера релігії, має свою історію. Ще 8 лютого 2005 р. В.Ющенко заявив про намір у ході планованої адміністративної реформи ліквідувати Держкомрелігій. Мотивацією для цього було бажання зняти з держави функцію регулювання відносин у сфері міжконфесійних відносин. В.Ющенко наголосив, що влада не буде регулювати ці відносини, що «влада буде працювати відкрито з кожною релігією» [12, с.5]. Цей орган розглядався як перешкода у спілкуванні влади з кожною конфесією. Сфера релігії розглядалася виключно як особиста справа людини, що належить лише до приватних питань. Соціальний бік релігійних відносин до уваги не брався. Без відповіді залишалося питання, який орган готуватиме кваліфіковані рішення щодо міжрелігійних питань і ВДРО.

Крім зазначеного, негативне ставлення до Держкомнацрелігій було пов'язано й з іншими обставинами. 1) Цей орган традиційно розглядався як прямий продовжувач справи ще радянської Ради у справах релігій. Керівні посади у штаті Держкомрелігій у різні періоди тривалий час обіймали колишні працівники Київського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, тут працювали відставні офіцери спецслужб [13, с.44]. 2) Ставлення до цієї установи з боку церков було суперечливим. Кардинал Любомир Гузар так відгукувався стосовно цього органу: «Держкомрелігій – це державна інституція. Ми його не створили і ми його не усунули. Якщо він залишиться для ведення певної статистики і реєстрацій, то це корисно. Проблема полягала в тому, що з боку Держкомрелігій були спроби контролювати Церкви. Він був свого роду державним чинником над Церквами і ставав перегородою між Церквами та державною владою, приписуючи собі забагато привілеїв та прав. Я думаю, що це потрібно було змінити...Держава не

повинна контролювати і розпоряджатися Церквою для своїх державних цілей» [14, с.18–19]. 3) Всупереч логіці очевидного вважалося, що Держкомрелігій заважатиме встановленню справді партнерських взаємовідносин між державою і Церквою. 4) Негативний імідж був пов'язаний також з ініціативами Держкомрелігій у вересні 2002 і жовтні 2004 р., а також у березні 2003 р., коли його керівництво порушило перед Мін'юстом України питання про зачислення мощів святих праведників до Державного реєстру нерухомих пам'яток національного значення, що могло обмежити можливості їх вільного переміщення за межі країни. Після фактичної ліквідації у грудні 2010 р. у ході адміністративної реформи Держкомрелігій і перетворення його на один з відділів у складі Міністерства культури і туризму України стало можливим зважити всі аргументи не тільки проти, а й за існування такого або аналогічного органу управління.

Аргументацію на користь функціонування такого органу висловлює єпископ Євстратій Зоря (УПЦ КП): «Така структура, як Держкомрелігій, з погляду Європи або наших найближчих сусідів може здатися анахронізмом. Однак в Україні особлива релігійна ситуація. Поміж основними нашими конфесіями хай і не гострий, але все ж конфлікт. Тому у нас є особлива потреба у зваженій, професійно забезпеченій політиці у сфері релігії. Більшість представників української влади ознайомлено з релігією на рівні катехізису. Вони, вірогідно, щось знають про православ'я і католицизм, однак найчастіше дуже обмаль про іслам і тим більше про новітні релігійні течії. Крім цього держава потребує професійного аналізу ситуації з погляду державного інтересу. Якщо чиновник сприймає будь-яке прохання з боку церкви чи не як обов'язок, то ні до чого гарного це не призводить. Рішення приймається, спричиняє суспільний протест, і всі починають розмірковувати, як з цієї ситуації вийти» [15]. Фаховий погляд на наслідки обговорюваної проблеми висловлює О.Саган: «Тепер до вирішення справ можуть прийти люди некваліфіковані, без досвіду роботи. Відокремлення функцій реєстрації і обліку релігійних спільнот (Міністерство юстиції) з практичною роботою із церквами (Міністерство

культури) може привести до непередбачуваних наслідків. Хто буде перевіряти достовірність поданої інформації і взагалі релігійний характер діяльності громад? Окрім того, відкривається шлях до масового релігійного рейдерства, коли незначна частина спільноти буде реєструватися самостійно і роками судитися за майно» [16, с.42].

Потреба у спеціалізованому органі з релігійних питань пов'язана не тільки в зв'язку з необхідністю грамотної обробки специфічної інформації релігійного характеру та запобігання спробам окремих цілком світських спільнот незаконно набути статусу релігійної організації. Ще більш серйозною є потреба в певному колективі кваліфікованих експертів з релігійних питань, здатних консультувати владу з фахових питань, здійснювати моніторинг релігійної ситуації для підготовки науково обґрунтованих проєктів щодо видання кваліфікованих рішень владних інституцій у сфері релігії. Такий робочий орган має бути організатором і модератором проведення міжрелігійного діалогу, посередником між владою і громадськими організаціями фахівців з питань релігії (Української асоціації релігієзнавців, Українського центру ісламознавства), осередням, де зростатимуть кваліфіковані кадри на майбутнє. Головне ж полягає у тому, що тільки такий державний орган може стати розробником сучасної концепції релігійної політики держави, оновленої, осучасненої системи ВДРО. Усвідомлення необхідності такої політики і розробки відповідної концепції означатиме перехід від стихійного перебігу ВДРО до сучасних, науково обґрунтованих відносин між державою і релігійними спільнотами, які будуть відповідати поліконфесійному, а не моноконфесійному суспільству. Кроки у цьому напрямі можуть складати зміст наступного етапу розвитку ВДРО.

Висновки. Здійснений аналіз ситуації у галузі ВДРО дозволяє зробити такі висновки.

1) На початку 2000-х років завершився період нормалізації релігійного життя і відносин між державою і релігійними організаціями. Від початку 10-х років ХХІ ст. розпочався новий етап у розвитку ВДРО, ядро якого становить пошук оптимальної для України моделі спершу відносин між державою і Церквою, а в подальшому – збалансованих ВДРО загалом.

2) Досвід минулих двадцяти років свідчить про те, що суспільство потребує обмеження втручання владного чинника в делікатну сферу свободи совісті, а також обмеження політичних і геополітичних впливів на релігійно-церковне життя і ВДРО. Натомість суспільною потребою є розширення співробітництва між усіма учасниками цього процесу, встановлення партнерських відносин держави і релігійних організацій, заповнення правових лакун з метою їх демократизації з урахуванням поліконфесійності України та оптимізації у контексті відповідності змісту міжнародних правових документів з питань релігійної свободи і прав особистості.

3) Новий варіант Закону про свободу релігії може відповідати своїм високим завданням *тільки у разі чіткого визначення державної політики у галузі релігії*, чому має передувати розробка науково-експертними засобами відповідної концепції.

1. Релігійна свобода: взаємини держави та релігійних організацій. – К., 2006.

2. Релігійна свобода: міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій. – К., 2005.

3. Релігійна свобода: моделі державно-церковних відносин європейських країн і США. – К., 1998.

4. Церква і політика: від президентських виборів 2004 року до парламентських виборів 2006 року. – К., 2005. – 151 с.

5. Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. – К., 2006. – 164 с.

6. Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід. – К., 2007. – 164 с.

7. Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід. – К., 2009. – 100 с.

8. Урядовий кур'єр. – 2011. – 30 липня.

9. Газета по-киевски. – 2011. – 23 мая.

10. Газета по-киевски. – 2011. – 14 февраля.

11. Урядовий кур'єр. – 2011. – 11 травня.

12. Перспектива. – 2005. – №3.

13. Жукотанська С. Інтерв'ю // Релігійна панорама. – 2005. – №2.

14. Гузар Любомир, кардинал. Інтерв'ю // Релігійна панорама. – 2005. – №2.

15. Зеркало недели. – 2010. – 25 декабря.

16. Релігійна панорама. – 2011. – №1.